

प्राचीन शास्त्रहरूको दोहोरो नीतिमा हिन्दू नारीहरू Hindu women in the double policy of ancient scriptures

डा. कविता श्रेष्ठ

लेखसार

प्राचीन हिन्दू समाजमा विद्यमान नारीहरूको अवस्थाका बारेमा प्राचीन हिन्दू बीचारकहरूले समय समयमा व्यक्त गरेका बीचारहरूको आधारमा हेर्दा वैदिक कालतिर समाजमा नारी र पुरुषबीच खासै भेदभाव थिएन भन्ने बुझिन्छ । समाजमा नारीहरूको स्थान, उनीहरूको अधिकार र दायित्व आदिका साथै शिक्षा-दीक्षा तथा अन्य विषयमा समेत समानताको भावना भएको विश्वास गरिन्छ । वैदिक साहित्यहरूको अध्ययन गर्दा त्यसबेला नारीहरू स्वतन्त्ररूपले शिक्षा लिन सक्ने तथा आफ्नो स्वेच्छाले जीवन साथी छान्न सक्ने अवस्थामा थिए । तर पछिल्लो चरणमा आएर स्मृतिकारहरूले नारीहरूका सम्बन्धमा अनेक वन्देजहरू कायम गरेपछि भने नारीहरू क्रमशः सामाजिक नियम र कानूनको परिधिभित्र बाँद्धिँ जान थाले । हिन्दूधर्मशास्त्रहरूको सूक्ष्म अध्ययनबाट हिन्दूहरूमा नारीको अवस्था र उनीप्रतिको दृष्टिकोण अलगअलग रूपमा तथा दोहोरो मापदण्डका रहेको पाइन्छ । हिन्दूहरूमा समयको अन्तरालमा नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा युगैपिच्छे अन्तर आउँदै गयो । तर यति भए पनि उनलाई शुद्ध, देवतासमान र सत्यको पक्षपाती चरित्रवालाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटीले पनि निरन्तरता पाइने रह्यो । उनलाई चरित्रमा र निर्णय शक्तिमा सामान्य रूपमा कमजोर भएको मान्यता राखिएको भए पनि घरकी रानीका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । पारिवारिक कार्यमा पुरुषका तुलनामा कम स्वतन्त्रता दिइएको भए पनि उनलाई परिवारका सदस्यहरूले सम्मान गर्नुपर्ने मान्यता पनि रहेको छ । स्मृतिकारहरूले नारीको अवस्थासम्बन्धी विवरण दोहोरो मापदण्डमा दिएका भए पनि हिन्दूहरूमा नारीको अवस्था र नारीप्रतिको समाजको दृष्टिकोण सधैं एकैप्रकारको भने रहेको देखिँदैन ।

Abstract

(The ancient and medieval Hindu texts and epics discuss a woman's position and role in society over a spectrum. According to the Hindu texts, Hindu women enjoyed a very good status in ancient society without any discrimination by their male counterparts. There was no instances of child marriage, sati, or restrictions on female education.

लेख सङ्कलन

२०७८-०५-०७

समीक्षकबाट प्राप्त

२०७८-०५-११

स्वीकृत

२०७८-०५-१५

Women were participants in the philosophical debates of the Upanishads; they were scholars, teachers and priests during the Vedic age. But the later Hindu texts such as the Smritis present diverse and conflicting views on the position of Hindu women. On one side the texts address woman as a powerful goddess but side by side it is learnt from the texts that social rules were formulated to put restrictions on the activities of Hindu women. Women were considered inferior to men. The status of women seems to be deteriorated over time.)

शब्द कुञ्जिका:- वैदिक नारी, विश्वभरा, मन्त्रद्रष्टा, ब्राह्मण साहित्यको युगमा, बहुविवाह धर्मभ्रष्ट

परिचय: हिन्दू नारीहरूको विभिन्न युगको अवस्थाका सम्बन्धमा बुझ्न सर्वप्रथम प्राचीन हिन्दू समाजमा विद्यमान नारीहरूको अवस्थाबारे जान्नु जरुरी हुन्छ। हिन्दू समाजको मुख्य आधार बनेको नै प्राचीन हिन्दू शास्त्रहरू हुन्। यिनै प्राचीन हिन्दू शास्त्रहरूमा वर्णित व्यवस्थाअनुसार हिन्दू समाज चलेको छ।

प्राचीन हिन्दू समाजमा विद्यमान नारीहरूको अवस्थाका बारेमा प्राचीन शास्त्रहरूले अनेक ढङ्गले वर्णन गरेका छन्। प्राचीन हिन्दू विचारकहरूले समाजमा नारीहरूको स्थान, उनीहरूको अधिकार र दायित्व आदिका सम्बन्धमा समय समयमा व्यक्त गरेका विचारहरूको आधारमा हेर्दा वैदिक कालतिर समाजमा नारी र पुरुषबीच खासै भेदभाव थिएन भन्ने बुझिन्छ। शिक्षा-दीक्षा तथा अन्य विषयमा समानताको भावना भएको विश्वास गरिन्छ। वैदिक साहित्यहरूको अध्ययन गर्दा त्यसबेला नारीहरू स्वतन्त्ररूपले शिक्षा लिन सक्ने तथा आफ्नो स्वेच्छाले जीवन साथी छान्न सक्ने अवस्थामा थिए। तर पछिल्लो चरणमा आएर स्मृतिकारहरूले नारीहरूका सम्बन्धमा अनेक वन्देजहरू कायम गरेपछि भने नारीहरू क्रमशः सामाजिक नियम र कानूनको परिधिभित्र बाँधि जान थाले। तलका पृष्ठहरूमा प्राचीन हिन्दू समाजको विभिन्न युगमा नारीहरूको अवस्थाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

समस्या कथन: प्राचीन हिन्दू विचारकहरूले समाजमा नारीहरूको स्थान, उनीहरूको अधिकार र दायित्व आदिका सम्बन्धमा व्यक्त गरेका विचारहरूको आधारमा हेर्दा एकातिर समाजमा नारी र पुरुषबीच खासै भेदभाव थिएन भन्ने देखिएको छ, भने तिनै विचारकहरूले नारीहरूको अवस्थाका बारेमा भिन्न ढङ्गले पनि वर्णन गरेका छन्। यस किसिमले नारीहरू प्रति देखिएको दोहोरो नीतिको अध्ययन विश्लेषण हुनु आवश्यक देखिएको हो।

उद्देश्य: प्रस्तुत लेखको उद्देश्य हिन्दू समाजमा प्राचीन शास्त्रकारहरूको नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टीकोणका साथै नारीहरू प्रति शास्त्रहरूमा देखाइएको विभेदपूर्ण व्यवहारको समीक्षा गर्नु रहेको छ।

विधि: प्रस्तुत लेख तयार गर्दा मुख्यरूपमा प्राचीन शास्त्रीय ग्रन्थहरूमा परेका प्रसंगहरू र हिन्दू विचारकहरूका विचारलाई नै केन्द्रमा राखेर अध्ययन गरिएको छ।

खोज विवरण

वैदिक साहित्यको युगमा नारीको अवस्था: हिन्दूहरूको सर्वभन्दा पुरानो सभ्यता वैदिकसभ्यता थियो। ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद र अन्य वैदिक साहित्यहरूमा वर्णन गरिएको सभ्यता नै वैदिकसभ्यता हो। लिपिबद्ध स्वरूपमा वेदको रचना इसापूर्व ४०००-१००० का बीचमा भएको मानिएको छ (काणे, १९९२)। वैदिककालमा

भारतमा भौतिक र आध्यात्मिक दुवै प्रकारका विषयवस्तुको तीव्र रूपमा विकास भएको थियो । मानव र उसको समाजलाई व्यवस्थित तुल्याउन नै ऋषिमूनीहरूले वेदको रचनासमेत गरेको मानिन्छ । तसर्थ यी ग्रन्थमा तत्कालको समाज एवम् सामाजिक व्यवस्थासम्बन्धी थुप्रै प्रकारका विवरणहरू दिइएका पाइन्छन् । तत्कालको मानव र संस्कृतिका विविध पक्षका बारेमा समेत वैदिक ग्रन्थहरूमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ । यसर्थ नारीको अवस्थाको प्रारम्भिक स्वरूप वैदिक साहित्यको अध्ययनबाट नै ज्ञात हुने गर्दछ ।

प्राचीन वैदिक युगको वेलासम्म समाजमा नारी र पुरुषका बीचमा भेदभाव थिएन । नारीहरूले पुरुषसमान घरको प्रमुख भएर समेत काम गर्ने गर्दथे । यता पश्चिम एशियामा चाहिँ तत्काल नारीलाई पुरुषको अर्धाङ्गिनीका रूपमा लिने गरिन्थ्यो र राजामहाराजा लगायत ठूलाबडाहरूको मृत्युमा उनीहरूका श्रीमतीसहितका मानिसहरू ठूलो सङ्ख्यामा उनीसँगै सती जाने परपाटीको समेत सुरुवात भएको थियो । यसको प्रभाव क्रमिक रूपमा हिन्दू समाजमा समेत परेकाले प्राचीन वैदिककालको अन्त्यसम्ममा नारीहरूलाई पुरुषको अर्धाङ्गिनीका रूपमा लिन लागिएको थियो । स्मृतियुगसम्ममा आईपुग्दा पश्चिम एशियाको उक्त प्रभाव भारतीय र नेपाली समाजमा पनि पर्न लागेको थियो । तसर्थ स्मृतिकारहरूले त्यसै प्रभावका आधारमा नारीका आचरण, स्वाभाव र उनीहरूप्रतिको समाजको दृष्टिकोण आफ्ना ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि स्मृतिकालसम्म पनि नारीहरूलाई सम्मान गर्ने पुरानो वेदकालीन परम्परा पनि भारतीय समाजमा केही मात्रामा कायमै थियो । जस्तो बौद्धायनधर्मसूत्रमा नारीलाई फूलसमान आकर्षक र प्रिय भनिएको छ (बौद्धायनधर्मसूत्र २ । २ । ६३-६४) । नारीलाई जस्तै जघन्य अपराध गरेमा पनि मृत्युदण्ड दिन हुँदैन भन्ने धारणाको विकास यसै युगमा भएको हो । तसर्थ तत्काल अपराध गर्ने नारीहरूलाई मृत्युदण्ड नदीई त्यागमात्र गर्ने परिपाटीको विकास भयो । यस्तै विधान ऋषि वशिष्ठले पनि दिएका छन् । उनको विधानअनुसार यदि नारीले नीच जातिका पुरुषसँग शारीरिक सम्पर्क कायम गरेमा उनलाई दण्डस्वरूप त्यागमात्र गरिनु पर्दछ (वशिष्ठ २१ । १०) । आर्यहरूमा वैदिक कालसम्म पनि नारीलाई त्याग गर्ने परिपाटी र जातिव्यवस्थाको विकास भएको थिएन । पछि गएर उनीहरूमा जातिपातीको सुरुवात भएपछि चाहिँ अनैतिक कार्य गर्ने नारीलाई त्याग गर्ने परिपाटीको विकास गरिएको हो । जातिपातीको विकास भएपछि पनि सुरुसुरुमा नारीहरूप्रतिको मानव समाजका व्यवहार केही लचक नै रहेको देखिएको छ । तसर्थ वशिष्ठले आफ्नो स्मृतिग्रन्थमा नारीले नीच जातिको संसर्गबाट गर्भ धारण गरेको खण्डमा त्यसको बच्चा नजन्मेसम्म मात्र अपवित्र रहने तथा बच्चा जन्मेपछि चाहिँ पुनः पवित्र रहने उल्लेख गरेका छन् । यस्तो नियमले नारीहरूलाई सम्मान प्रकट गरेको स्पष्ट पार्ने गर्दछ । नारीले कुमार्ग लिएको खण्डमा पनि उनले सही कुरा या घटना बताएको खण्डमा उनलाई यज्ञमा रोक लगाउन नपाइने नियम रहेको देखिन्छ (शतपथब्राह्मण २ । ५ । २ । २०) ।

वैदिक कालमा नारीको अवस्था उनीहरूको शिक्षामा सहभागी हुने परिपाटीले पनि प्रष्ट पार्दछ । जस्तो ऋग्वेदमा अत्रीगोत्रकी विश्वभरा नामक नारीलाई ब्रह्मवादिनी र मन्त्रद्रष्ट्री भनिएको छ । यसबाट उनी दार्शनिक थिइन् र उनले ऋग्वेदका केही मन्त्रहरू पनि रचना गरेकी थिइन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ । यता घोषा र लोपामुद्रा नामक नारीहरूले समेत ऋग्वेदका केही मन्त्रहरू रचना गरेको मानिन्छ । उनीहरूलाई मन्त्रहरू रचना गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा मन्त्रद्रष्ट्री भनिएको हो । यता सरस्वती, इन्द्राणी, सिकता, निभाभरी लगायतका कैयौं नारीहरूको नाम ऋग्वेदमा मन्त्रद्रष्ट्रा र ब्रह्मवादिनीका रूपमा उल्लेखित छन् । यसबाट ऋग्वेद रचनाका क्रममा नारीहरूको पनि ठूलो भूमिका रहेको बुझ्न सकिन्छ । यस प्रसङ्गलाई लिएर कतिपय समाजशास्त्रीहरू शिक्षाका दृष्टिले वैदिक कालमा नारी र पुरुषका बीचमा असमानता नरहेको धारणा व्यक्त गर्दछन् (Prabhu,

1998) । वैदिककालको धर्मभिरू समाजमा नारीलाई यति धेरै छुट दिनु नारीप्रति उदारभाव राखिनु मात्र नभएर तत्कालीन समाज नै नारी पुरुषबीच कुनै भेदभाव नरहेको समाज देखिन्छ । प्राचीन वैदिक युगमा समाज र धर्मका नीतिनियम निर्माण गर्ने सम्मका कार्यमा महिलाहरूसमेत सहभागी हुने गरेका प्रमाणहरू पाइन्छन् । यसबाट तत्काल समाजमा नारी सम्मानित रहने गरेको देखिन्छ ।

उत्तर वैदिक युगमा नारीको अवस्था: वैदिक कालको उत्तरार्धदेखि भने समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टीकोणमा फरक आउन थालेको पाइन्छ । प्राचीन वैदिकयुगको कतिपय प्रसङ्गमा नारीलाई घृणाका रूपमा हेर्ने परिपाटीको समेत सुरुवात भएको विवरण माथि नै प्रसङ्गवस दिइएको छ । ऋग्वेदमा नै केही मन्त्रमा नारीको स्वाभाव कडा र धोकेबाजपूर्ण हुने भएबाट नारीसँग मित्रता कायम गर्न नहुनेसम्मका विवरण उल्लेख गरिएको देखिन्छ (ऋग्वेद १० । ९५ । १५) । यसै क्रममा नारीलाई वैदिकमन्त्रको अधिकारिणीसमेत रहन नसक्ने बताइएको छ (बौधायनधर्मसूत्र २ । २ । ५३) । यो अवधारणा धर्मसूत्रयुगमा विकास गरिएको थियो । यसरी वैदिककाल पछिको समाजमा नारीको स्थिति क्रमिक रूपमा गिर्दै गएको देखिएको छ । त्यसै बेलादेखि उनीहरूलाई पुरुषसँग आश्रित रहने रूपमा लिन लागिएको पाइन्छ । अझ मनुले त नारीको जीवन पुरुषमा आश्रित रहने बताएर नारीलाई पराश्रित रूप दिने प्रयास गरेका छन् (मनुस्मृति ५ । १४६-४८) । वास्तवमा प्राचीन वैदिककालमा नारीको अवस्था केही राम्रो थियो भने पछि गएर यहाँका आर्यहरूमा पश्चिम एशियाको प्रभाव परेपछि नारीलाई केही नराम्रो रूपमा पनि हेर्न लागियो । यसरी वैदिककालको अन्त्यतिर तथा त्यसको केही समयपछि सम्ममा आइपुग्दा कतिपय नारीहरू सम्मानित रहे भने कतिपय स्थानमा चाहिँ उनीहरूलाई केही नराम्रो रूपमा लिन लागियो । त्यस पछि क्रमिक रूपमा नारीको अवस्था गिर्दै गयो र नारीहरू पुत्रप्राप्तिका माध्यममात्र हुन् भन्नेसम्मका धारणाको विकास हुनपुग्यो ।

ब्राह्मण साहित्यको युगमा पनि नारीको अवस्था दोहोरो नीतिको मारमा रहेको विवरण ब्राह्मणग्रन्थहरूले दिएका छन् । तत्काल नारी सम्मानित अवस्थामा रहने विवरण दिन पनि ब्राह्मणग्रन्थहरू पछि परेका छैनन् । जस्तो सतपथब्राह्मणमा नारीका अभावमा पुरुष अपूर्ण हुने बताउँदै नारी र पुरुष दुवैले सँगसँगै मिलेर यज्ञ गर्नुपर्ने बताएको छ । साथै उनीहरूले सँगसँगै मिलेर यज्ञ नगरेको खण्डमा उनीहरूले जीवनको अन्तिम लक्ष या मोक्ष प्राप्त गर्न नसक्ने बताएको छ (शतपथब्राह्मण २ । १ । १०) । यति हुँदाहुँदै पनि यसै ग्रन्थले नारीसम्बन्धी दोहोरो नीति पनि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । जस्तो सतपथ ब्राह्मणमा नारी, सुद्र, कुकुर र कागलाई एकै वर्गमा राखेर तिनीहरूलाई असत्य, पाप र अन्धकार रहने विषयवस्तु मानिएको छ (शतपथब्राह्मण १४ । १ । १ । ३१) । यसै ग्रन्थमा नारीहरू केही उत्तेजक हुने उल्लेख गर्दै एकपटक गायत्रीले लिएको सोम (पेयपदार्थ) उनको उत्तेजनाका कारणले नै गन्धर्वले चोरेर लगेको तथा पछि देवताहरूले फिर्ता ल्याएको कथा दिइएको छ (शतपथब्राह्मण २ । १ । १०) । ब्राह्मण साहित्यको युगमा नै महिलालाई अन्धकारको प्रतीकका रूपमा समेत लिने गरेको विवरण पाइन्छ । यसबाट उक्त ग्रन्थ रचना गरिएको समयदेखि नै नारीलाई पुरुषका तुलनामा केही कमजोर व्यक्तित्वका रूपमा लिन लागिएको अन्दाज गर्न सकिन्छ ।

महाकाव्यको युगमा नारीको अवस्था: महाकाव्यकालसम्ममा पनि हिन्दूसमाजमा नारीहरूको अवस्थालाई दोहोरो मापदण्डमा नै प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । रामायणमहाकाव्यमा राम एकातर्फ आफ्नी सौतेनीआमाको बचन बाबुले पूरा गर्नुपर्ने कारणबाट चौध वर्षसम्म वनवास जानुपरेको कथा पाइन्छ भने अर्कातर्फ उनी वनवासबाट फिर्दा उनलाई पञ्चकन्याले अभिसिंचित गरेको विवरण छ । वास्तवमा अविवाहित कन्यालाई

महाकाव्यकालदेखि नै लक्ष्मी र देवीका रूपमा लिन लागिएको हो, जुन परम्पराका कारणले नै रामलाई पञ्चकन्याले अभिसिंचित गरी स्वागत गरेको मान्न सकिन्छ। यता रामायणकी पात्र सीतालाई पञ्चकन्याअन्तर्गतकी एक कन्या मान्दै प्रत्येक विहान यिनीलगायत अरु पञ्चकन्याहरूको नाम स्मरण गरेमा महापातक नास हुने धारणा हिन्दूजगतमा आजसम्म पनि जीवित छ। रामायण महाकाव्यका यी विवरणहरू तात्कालिन समाजमा नारीप्रति सम्मानित दृष्टिकोण रहेको प्रष्ट्याउने विषयवस्तु मानिन्छन्। तर रामायणमा कतिपय प्रसङ्गमा नारीलाई दोस्रो वर्गको मानिसका रूपमा चर्चा गरेको पनि देखिन्छ। यसमा नारीलाई धर्मभ्रष्ट, चञ्चल, क्रूर र विरक्त उत्पन्न गर्ने मानिएको छ (रामायण अरण्यकाण्ड ४५। २९-३०)। महाभारत महाकाव्यमा नारीहरूको दक्षता उच्च रहने उदाहरणहरू प्रसस्तमात्रामा परेका छन्। यसमा शूलभाले गरेको मोक्षसम्बन्धी व्याख्यालाई उच्च प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ (महाभारत शान्तिपर्व ३२१। १६)। शास्त्रार्थका क्रममा शूलभासँग राजा जनकले समेत हार्नुपरेको कथा छ। यसैगरी महाभारतमा नै द्रौपदीलाई पण्डिता मान्दै उनले युधिष्ठिर र भीमलाई मृत्यूसम्बन्धी उपदेश दिएको विवरण छ। यी प्रसङ्गहरूले तत्काल नारीहरू शिक्षित, विद्वान्, मार्गदर्शक र उच्च रहने स्पष्ट हुने गर्दछ।

महाभारत महाकाव्यमा नै नारीहरू पूज्य हुने विवरण पनि दिइएको पाइन्छ। यसमा छोरीलाई सम्मृद्धिकी देवी भनिएको छ (महाभारत १३। २। १४)। यसको अनुशासनपर्वमा नै भीष्मले जहाँ नारीको सम्मान हुन्छ, त्यहाँ ईश्वरको वास हुन्छ, नारीको सम्मान नहुने स्थानमा सबै कार्यहरू फलरहित रहन्छन् भनेको पाइन्छ (महाभारत अनुशासनपर्व ४६। ५)। यस ग्रन्थमा नारीलाई आनन्द र उन्नतीको माध्यम मान्दै उनको सबैले सुरक्षा गर्नुपर्ने पनि बताइएको देखिन्छ। यसमा उनलाई उन्नती र प्रगतिकी देवीमान्दै यिनको सुरक्षा बाल्यकालमा बाबुआमा, यौवनावस्थामा पति र बृद्धावस्थामा पुत्रले गर्नुपर्ने उल्लेखित पाइन्छ। पछिल्लो कालमा गएर नारीहरूले सबैले रक्षा गर्नुपर्ने महाभारत महाकाव्यको यो अवधारणालाई बेग्लै अर्थ लगाई नारीहरू सँगै अरूद्वारा नियन्त्रित हुने बताइएको छ।

महाभारत महाकाव्यमा नारीका कर्तव्यहरू पनि दिइएका छन्, जसलाई नारी धर्म भनिएको देखिन्छ। यसको अनुशासन पर्वमा नारीधर्मको चर्चा गर्दा श्रीमतीका रूपमा पतिको र आफूभन्दा ठूलाको सेवा गर्ने तथा पतिका अनुष्ठानहरूमा सहभागी हुने कार्य नारीले गर्नुपर्ने उल्लेख गरको पाइन्छ (महाभारत अनुशासन पर्व १२। ३३-३७।)। यता कुनै योद्धाराजा युद्धमा मरेमा र उसका छोरा नभएमा छोरीले रानीका रूपमा शासन गर्नुपर्ने कुरा भीष्मले युधिष्ठिरलाई बताएको कुरा पनि महाभारतमा नै उल्लेखित छ। यस्तै बालबच्चालाई पुरुषले भन्दा ज्यादा माया गर्नसक्ने स्नेहाका रूपमा नारीलाई लिएको पाइन्छ। कन्यालाई उसले मन नपराएको व्यक्तिसँग विवाह गरिदिन बाध्य बनाउन नहुने र यदि बाध्य तुल्याएमा पापको भागी बन्नुपर्ने विवरण पाइन्छ। जस्तो भीष्मले एकपटक उनका भाइसँग विवाह गरिदिन काशीका राजाकी तीनवटी छोरीहरू पक्रेर ल्याउँदा तिनीहरूमध्ये जेठिले आफू अर्कै व्यक्तिसँग प्रेम गर्ने कुरा बताउँदा भीष्मले उनलाई छाडीदिएको कथा महाभारतमा नै पाइन्छ। यसले तत्काल नारीहरूमा योग्य वर आफैं छान्न पाउने अधिकार रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ। यस बाहेकका पछिल्लो कालमा रचना गरिएका थुप्रै ग्रन्थहरूले समेत नारीहरूले आफैंले योग्य वर छानेर विवाहवारी गरेका थुप्रै प्रसङ्गहरू पाइने हुनाले वैवाहिक रूपमा नारीहरू स्वतन्त्र रहेका देखिन्छन्। साथै बाबुआमाले दिएको स्थानमा मात्र उनीहरूको विवाहवारी हुने गर्दथ्यो भन्ने भनाइमा सत्यता कममात्रामा रहेको मान्न सकिन्छ।

तर महाभारतकै केही प्रसङ्गहरूको अध्ययन गर्दा सो युगमा नै नारीहरूको स्थिति ज्यादै नाजुक हुँदै गएको पनि पाइन्छ। जस्तो महाभारतमा नै नारीलाई भुठा, विष, सर्प र अग्निजस्ता कठोर शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् (महाभारत अनुशासन पर्व १९।६)। यस विवरणले समाजमा महिलाप्रति बढ्दै गएको अन्याय र उनीहरूको नाजुक अवस्था चित्रण गर्ने गर्दछ। वास्तवमा महाभारत महाकाव्यले केही नारीलाई घृणित रूपमा लिन गरेको पाइन्छ भने केही नारीहरू त्यस समयसम्म पनि सम्मानित रहेका उदाहरण पनि प्रस्तुत गरेको छ।

स्मृति ग्रन्थहरूको युगमा नारीको अवस्था:- स्मृति युगमा पनि नारीहरूको अवस्थासम्बन्धी दोहोरो मापदण्ड नै लिइएको देखिन्छ। एउटै स्मृतिमा पनि कुनै स्थानमा नारीहरूलाई ज्यादै सम्मानित र आदरणीय व्यक्तित्वका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ भने कुनै प्रसङ्गहरूमा अपमानित रूपमा पनि लिइएको देखिन्छ। जस्तो मनुस्मृतिकै उदाहरण लिन हो भने मनुले एक स्थानमा नारीहरू बाबु, पति, दाजुभाई र भतिजाहरूद्वारा पूजित हुन्छन् भनेका छन्। उनले यसैमा जुन घरमा नारीको सम्मान हुन्छ, त्यहाँ देवताको वास हुने कुरा पनि थपेका छन्। नारीलाई अपमान गर्ने परिवार चाँडै विनास हुने राय पनि उनको रहेको देखिन्छ। परिवारको समुन्नति चाहनेले नारीको सम्मान गर्न सक्नुपर्दछ भन्ने राय मनुले दिएका छन्। परिवारमा श्रीमती श्रीमान्बाट खुसी छ र त्यसबाट श्रीमान् पनि प्रसन्न हुन्छ भने उक्त घर समुन्नत रहन्छ तथा परिवारका सबै सदस्यले घरमा नारीलाई खुसी राख्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ भन्ने धारणा मनुको छ (मनुस्मृति ५५-६०)। मनुको यस रायले उनको समयमा नारीको अवस्था समुन्नत रहेको प्रष्ट्याउने गर्दछ। उनले पुरुष पिता र नारी माता हुनका लागि सृष्टि भएका बताउँदै यी दुवैको संलग्नताबाट यज्ञयज्ञादि सफल हुने राय पनि व्यक्त गरेका छन्। मनुले कन्याका विवाहसम्बन्धी पनि उदार नियम दिएको देखिन्छ। उनका अनुसार विवाहको उमेर भएपछि उका बाबुआमाले उचित वर खोजी उनको विवाह गरिदिनुपर्ने र त्यस्तो उमेर भएको तीन वर्ष वितिसक्ता पनि बाबुआमाले विवाहवारी गरिदिदैनन् भने कन्या स्वयम्ले स्ववर्णको उचित वर खोजी विवाह गर्न सक्ने छुट मनुले दिएका छन्। यसरी एक स्थानमा मनुले नारीहरूलाई वैवाहिक स्वतन्त्रताको छुटसमेत दिएको देखिन्छ।

माथि वर्णित मनुस्मृतिका केही प्रसङ्गहरूले नारीहरू घरमा सम्मानित हुने र स्वेच्छाले उनको जीवनसाथीसमेत रोज्नसक्ने छुट दिइएको भए पनि मनुस्मृतिकै अन्य केही प्रसङ्गहरूमा नारीलाई पराधिन बनाउने प्रसङ्ग पनि पाइन्छन्। उनको यस्तो व्यवस्थालाई अन्य धेरै स्मृतिकारहरूले समेत समर्थन गरेको पाइन्छ। जस्तो मनुस्मृतिमा नारीले वेद पढ्न नपाउने, विवाह नै उनको उपनयन हुने र पतिसेवा गुरुको सेवासमान मानिने तथा उनले यज्ञ गर्न नपाउने विवरण दिइएको छ (मनुस्मृति ३६-३७)। यता हरितले चाहिं नारीलाई ब्रह्मवादिनी र सद्योबधू गरी दुई भागमा बाँडी ब्रह्मवादिनीले जीवनभर अध्ययन अध्यापन र ब्रह्मचिन्तन गर्ने तथा सद्योबधूले विवाह हुनुभन्दा अगाडिसम्म मात्र अध्ययन गर्ने उल्लेख गर्दै नारीहरूले शिक्षामा पुरुषसमान अधिकार पाएको विवरण प्रस्तुत गरेका छन् (हरितस्मृति २१।२०-२४)।

मनुस्मृतिमा आमाछोरा नै भएपनि नारी र पुरुष दुईजना मात्र एकै स्थानमा सँगसँगै बस्न नहुने बताएर अनधिकृत कामवासनालाई निस्तेज गर्ने प्रयास गरिएको छ। तर पनि यसमा महिलाहरूलाई विभिन्न रूपमा सम्मानित नै मानिएको पाइन्छ। जस्तो मातालाई मनुले पिताभन्दा उच्च मान्दै बाबु गुरुभन्दा सयगुणा र आमा बाबुभन्दा हजार गुणा पुज्य हुने कुरा बताएका छन् (मनुस्मृति २।१४५)।

वराहमिहिले नारीप्रति उदार नीति देखाउँदै उनीहरूको पवित्रतालाई उच्चतम् महत्त्व दिएका छन्। उनका विचारमा नारीलाई सोमले शुद्धता, गन्धर्वले शिष्टबोली, अग्निले कुनै कुरा खाने स्वतन्त्रता दिएकाले नारीहरू

सुनसमान शुद्ध हुन्छन् । उनका विचारमा नारी शरीर सम्पूर्ण शुद्धताको प्रतीक हो (बृहत्संहिता ७४ । २) । वराहमिहिरले महिलाका सम्पूर्ण विकृतिहरू महिनावारीको माध्यमबाट समाप्त भएर जाने बताएका छन् । पुरुषहरू महिलाका गर्भबाट जन्मने हुनाले नारीहरू पुरुषभन्दा अशुद्ध हुने सवालै हुँदैन भन्ने राय वराहमिहिरले दिएका छन् । उनी महिलाहरूप्रति यति उदार छन् कि पुरुषले नारीको विश्वास तोडेमा उसले गधाको छाला ओढेर छ महिनासम्म भिक्षा मागी हिँडेपछि मात्र उसले त्यस्तो पाप काट्न सक्ने कुरा बताउँछन् ।

प्राचीन हिन्दू समाजमा नारीको शैक्षिक अवस्था विचार गर्दा वैदिक कालतिर थुप्रै विदुषीहरू रहेका तथा नारीहरूले नै वेदका कैयौं मन्त्रहरू रचना गरेका उदाहरण पाइने हुनाले प्रारम्भमा नारी र पुरुषले समान रूपमा शिक्षादीक्षा लिने परम्परा रहेको बुझ्न सकिन्छ । मिथिलाक्षेत्रकै कुरा गर्दा पनि ज्ञानगुन र आध्यात्मिक चिन्तनको क्षेत्र थियो भन्ने कुरा साहित्यिक स्रोतहरूबाट जानकारी पाउन सकिन्छ । त्यस क्षेत्रमा प्रारम्भमा नारी र पुरुष दुवै ज्ञानी एवम् विद्वान् थिए । मैत्रेयी, गार्गी आदि विदुषीहरू त्यसै क्षेत्रमा जन्मिएका नारीहरू मानिन्छन् । यिनीहरूले वेदका कैयौं मन्त्रहरू रचना गरेका विवरण पाइन्छन् । यसबाट तत्काल मिथिलाक्षेत्रमा नारीहरू शिक्षित थिए अतएव स्वतन्त्र थिए भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । वास्तवमा मिथिलाक्षेत्रमा नारीहरूले उचित सम्मान पनि पाएको देखिन्छ । जनक र सीताको समय उपनिषदकाल तिरको मानिने हुनाले उपनिषदयुगमा नारीहरूले उचित सम्मान पाएको र प्रतिभा फैलाउन नै तल्लिन रहने गरेको बुझ्न सकिन्छ । तत्काल समाजमा सतीप्रथा सुरु भएको थिएन र नारीहरू पनि सम्मानित थिए । पछि गएर पनि मिथिलामा विदुषीहरू त्यसै अनुरूप देखापरेका छन् । यहाँको नारी शिक्षामा अत्यधिक विकास उपनिषदकालमा नै भएकाले यो क्षेत्रका नारीहरू पछिसम्म पनि यसैको प्रभावमा शिक्षा लिने गर्दथे । तसर्थ पनि उनीहरू ज्ञानगुनका क्षेत्रमा पुरुषहरूभन्दा दक्ष देखिएका हुन् । उनीहरू निर्वाध रूपमा शिक्षा लिने, शास्त्रार्थ गर्ने तथा विदुषी बन्ने गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । यदी उनीहरूको स्थिति नाजुक भएको भएमा उनीहरूले पुरुषसमान शिक्षा लिने र शास्त्रार्थमा पण्डितहरूलाई समेत परास्त गर्न सक्ने थिएनन् । वेदका मन्त्रहरूसमेत समान रूपमा रचना गर्नसक्ने क्षमता उनीहरूमा शिक्षाका कारणले नै विद्यमान थियो । तर त्यसपछि लेखिएका ग्रन्थहरूले नारीलाई ब्रह्मचर्यका नियमको पालना गरी गुरुकुलमा गएर अध्ययन गर्ने कुरालाई नियन्त्रण गर्न लागेको पाइन्छ । यसका लागि नारीहरूले घरमा नै बसेर विवाहवारी नगरून्जेलसम्म मात्र अध्ययन गर्नुपर्ने विधान दिइएको छ । तर पनि महाभारत तथा वात्सायनको कामसूत्रमा भने नारीहरूलाई पनि पुरुषसरह शिक्षादीक्षा दिनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । त्यस्तै गृहस्थआश्रममा नारी र पुरुष दुवै मिलेर संगसंगै प्रवेश गरिन्थ्यो भने प्रारम्भमा नारीहरूलाई वानप्रस्थ र सन्यास आश्रममा रहन पनि बन्देज लगाइएको थिएन । सामान्यतया गुरुकुलमा पुरुषहरूमात्र गुरु रहने गर्दथे । नारीहरूले मातृत्वका भारका कारणले पुरुषका तुलनामा ज्यादा व्यस्त रहने हुँदा उनले घरैमा शिक्षा लिनुपर्ने तथा गुरु भएर आश्रममा शिक्षा दिने काम गर्न कठीन हुने हुँदा नारी शिक्षकहरू देखा नपरेका मानिन्छन् । साथै उपनयन संस्कार शिक्षासँग सम्बन्धित भएको र उपनयन गरेपछि गुरुकुलमा जानुपर्ने बाध्यता रहेकाले पनि कन्याको छुट्टै उपनयन नगरेर विवाहलाई उपनयनका रूपमा लिने गरिएको हो ।

पौराणिककालमा नारीको अवस्था- भारतवर्षमा ईसाको चौथोपाँचौं शताब्दीतिर विभिन्न पुराणहरू पुनर्लेखन गरिए । त्यस समयसम्ममा सतीप्रथाले उच्च गति लिइसकेको थियो र नारीको अवस्था गिर्दो अवस्थामा थियो । तसर्थ पुराणहरूमा नै नारीलाई पुरुषको अर्धाङ्गिनीका रूपमा लिँदै उनलाई पुत्रप्राप्तिको माध्यममात्र मानिएको देखिन्छ । बहुपत्नी विवाहप्रथा र सतीप्रथाको चरम विकास त्यसै समयमा भएको र विधवा विवाहमा

समेत रोक लगाउनेजस्ता सामाजिक नीतिनियमहरू थपिँदै गएकाले पौराणिक कालमा नारीहरूको स्थिति नाजुक अवस्थामा पुगेको थियो । तर पनि पौराणिककालमा नै पुरुषले नारीविना गरेको यज्ञबाट उसलाई फल प्राप्त नहुनेसमेत उल्लेख पाइने हुनाले नारीलाई समाजको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा समेत स्थापित गराएको देखिन्छ । यसको मतलव नारीहरू सम्मानित अवस्थामा रहने वैदिक परम्पराको सामान्य प्रभाव पौराणिक कालसम्म पनि रहेको थियो भन्ने हुन्छ । पौराणिक कालकै केही लेखक एवम् चिन्तकहरू नारीप्रति उदार रहेका पनि पाइएका छन् । जस्तो पौराणिक कालकै लेखक वराहमिहिरले नारीलाई देवीतुल्य मान्दै उच्च कोटीमा राखिएको पनि दर्शाएका छन् । वराहमिहिर नारीसम्बन्धी विरोध निरर्थक र आधारहिन भएको बताउँछन् । उनी नारीलाई धर्म र अर्थको स्वामित्व रहेकी व्यक्तित्व मान्दै नारीबाट पुरुषले इन्द्रिय सुख र सन्तानसुख प्राप्त गर्ने हुनाले उनलाई घरकी लक्ष्मी मानेर सम्मान गर्नुपर्ने बताउँछन् । उनको बिचारमा नारी निर्मल, स्वच्छ र उच्च हुने गर्दछिन् । केवल वैराग्यमार्ग अवलम्बन गर्नेहरूले मात्र अनाहकमा नारीलाई अनेक प्रकारका लाञ्छनाहरू लगाउने गरेका हुन् । यसबाट पौराणिककालमा नै नारीलाई सम्मानित रूपमा समेत लिने गरिएको बुझ्न सकिन्छ ।

छलफल र निष्कर्ष:

वास्तवमा हिन्दूधर्मशास्त्रहरूको समग्र अध्ययन गरेको खण्डमा नारी र पुरुषलाई समानरूपमा नै लिने गरेका पाइन्छ । जस्तो पत्नीलाई पतिको अर्धाङ्गिणी मान्नुको तात्पर्य नारीविना पुरुष अपूर्ण हुन्छ र आधामात्र रहन्छ भनिएको हो । हिन्दूधर्मशास्त्रले खासखास अवस्थामा बाहेक पतिले पत्नीलाई पारपाचुके गर्न या त्याग्न नसक्ने नियम बसाएका छन् । श्रीमती नपुंसक भएमा, उसले राजद्रोह गरेमा, हराएमा र पागल भएमा मात्र उनलाई पतिले पारपाचुके गर्न पाउने व्यवस्था हिन्दूधर्मशास्त्रहरूमा गरिएको पाइने भएकाले तत्काल पुरुषले नारीको रक्षा गर्नुपर्ने मान्यता राखिएको थियो । तत्काल पति आफ्नी श्रीमतीको रक्षकचाहिँ हुनुपर्ने मान्यता थियो । यसरी पतिले आफ्नी श्रीमतीको रक्षा गर्नुपर्ने भएकाले नै उसलाई पति भनिएको हो । धर्मशास्त्रहरूमा पत्नीको रक्षा गर्नु भनेको आफ्नै रक्षा गर्नु हो भनिएको छ । पत्नीविना पुरुषले पुरुषार्थ प्राप्त गर्न नसक्ने धार्मिक मान्यता भएबाट नारीको धार्मिक महत्त्व पनि स्पष्ट हुने गर्दछ । रीसको भोंकमा समेत पतिले पत्नीलाई दुखी तुल्याउन नहुने विधान हिन्दूधर्मशास्त्रहरूले नै दिएका छन् । महाभारतमा घर भनेको ईँटा र ढुङ्गाले मात्र निर्माण नभएर पत्नीको उपस्थितिले मात्र निर्माण हुने बताइएको छ (महाभारत शान्तिपर्व १४४ । ६) । त्यस्तै पत्नीको उपस्थितिबिनाको परिवार सुन्य र उराठलाग्दो हुने उल्लेख पाइने हुनाले यसबाट नारीलाई ज्यादै महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वका रूपमा लिने गरिएको स्पष्ट हुने गर्दछ । धर्मग्रन्थहरूले नारीलाई श्रीमतीका रूपमा, आमाका रूपमा र छोरीका रूपमा, पत्नी, माता र लक्ष्मीसमेत मानेका छन् । हिन्दू समाजमा नारी अबद्य र सम्मानित हुने भएकाले प्रारम्भिक धर्मग्रन्थहरूले नारीलाई ठूलो महत्त्व दिएका हुन् ।

हिन्दू धर्मशास्त्रहरूको सूक्ष्म अध्ययनबाट हिन्दूहरूमा नारीको अवस्था र उनीप्रतिको दृष्टिकोण अलगअलग रूपमा तथा दोहोरो मापदण्डका साथ प्रस्तुत गरिएको भए पनि उनलाई शुद्ध, देवतासमान र सत्यको पक्षपाती चरित्रवालाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । उनलाई चरित्रमा र निर्णय शक्तिमा सामान्य रूपमा कमजोर भएको मान्यता राखिएको भए पनि घरकी रानीका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । पारिवारिक कार्यमा पुरुषका तुलनामा कम स्वतन्त्रता दिइएको भए पनि उनलाई परिवारका सदस्यहरूले सम्मान गर्नुपर्ने मान्यता रहेको छ । स्मृतिकारहरूले नारीको अवस्थासम्बन्धी विवरण दोहोरो मापदण्डमा दिएका भए पनि हिन्दूहरूमा नारीको

अवस्था र नारीप्रतिको समाजको दृष्टिकोण सधैं एकैप्रकारको रहेको देखिँदैन । प्रारम्भमा नारीहरू ज्यादै शिक्षित र स्वतन्त्र थिए भने कालान्तरमा गएर यिनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा युगैपिच्छे अन्तर पर्दैगयो । प्रारम्भमा आर्यहरू घुमन्ते जीवन व्यतित गर्दै र लडाइँभडाइँ गर्दै भारत पसेका हुनाले उनीहरूसँग वीर महिलाहरू पनि थिए । उनीहरू आँटिला, विद्वान् र बहादुर पनि थिए । यस्तो अवस्थामा समाजको नारीप्रतिको दृष्टिकोण पनि धेरै राम्रो थियो ।

हिन्दूहरूमा समयको अन्तरालमा नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा युगैपिच्छे अन्तर आउँदै गयो । ईसाको प्रारम्भपश्चात् हिन्दूसमाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा निकै परिवर्तन आएको देखिन्छ । एकातर्फ तत्काल पश्चिम एशियाका मानिसहरूसँगको सम्पर्कका कारणले हिन्दूसमाजमा बहुविवाहप्रथा सुरू भयो र त्यसपछि नै बालविवाह पनि सुरूवात भयो । यसबाट नारीको अवस्था कमजोर हुँदैजानु स्वभाविक पनि थियो । बहुविवाह र बालविवाहका कारणले महिलाहरू सानैमा विधवासमेत बन्न पुग्न स्वाभाविक थियो । त्यसै बेलादेखि वर्ण र जातिव्यवस्थाले समेत हिन्दूहरूमा गहिरो प्रभाव पार्न पुगेको थिए । यस व्यवस्थाको प्रभावका कारणले हिन्दूहरू रक्तशुद्धतामा ज्यादा चनाखो हुनपुगे । वर्णान्तर र अन्तरजातीय विवाहमा रक्तशुद्धता कायम राख्नका लागि नै रोक लगाइयो । तत्काल समाजमा बालविधवाको सङ्ख्या पनि अत्यधिक मात्रामा बढ्न लागेकाले उनीहरूबाट पुनर्विवाह भई रक्तशुद्धता नरहने तथा वर्णशङ्कर हुने मान्यतामा सतीप्रथासमेत सुरू गरियो । दासदासीप्रथाको विकास पनि यसै क्रममा हुन पुगेको हो । यसले नारीप्रतिको समाजको दृष्टिकोणमा ठूलो परिवर्तन ल्याउन पुग्यो । त्यसपछि नारीहरूलाई नियन्त्रण गर्ने कार्यमा नै हिन्दूचिन्तकहरू चिन्तित रहनपुगे । यसले हिन्दू समाजमा नारीको स्थितिलाई ज्यादै नाजुक बनाउँदै लग्यो र उनीहरूलाई घृणित रूपमा हेर्न लागियो । ज्यादाजसो स्मृतिहरू र हिन्दूपुराणहरू त्यसपछि नै रचना गरिएका हुनाले तिनीहरूले नारीको अवस्था ज्यादै नाजुक भएको दर्शाउँदै नारीलाई पुरुषभन्दा तुच्छ वर्गमा प्रस्तुत गरेका हुन् ।

विभिन्न बौद्धग्रन्थहरूले समेत तिनीहरू रचना गरिएताकाको नारीको अवस्थामा प्रकाश पारेको पाइन्छ । तिनीहरूमा वर्णन गरिएअनुसार छोरासरह छोरीलाई पनि शिक्षित बनाउने कर्तव्य बाबुआमाको हुने गर्दथ्यो । ईसापूर्व तेस्रो शताब्दीसम्म त छोरासरह छोरीको पनि उपनयन संस्कार गर्ने प्रचलन नै रहेको विवरण अल्टेकरले दिएका छन् (Altekar, 1957) । बौद्धधर्मको प्रचारमा नारीहरूको प्रवेश हुन लागेपछि नारीहरू अझ शिक्षित हुनपुगे । सङ्घमित्रानामक नारीले ज्यादै शिक्षित भएका कारणले नै श्रीलंकासम्म पुगेर बौद्धधर्मको प्रचारप्रसार गरेको उदाहरण पाइन्छ । जैनग्रन्थहरू र हिन्दूपुराणहरूले समेत विदुषी नारीहरूका बारेमा थुप्रै उदाहरणहरू दिएका छन् । बौद्ध र जैनमार्गीहरूको नारीहरू विदुषी बन्ने परम्पराले हिन्दूहरूमा पनि प्रभाव जमाएको थियो । ईसाको चौथो शताब्दीसम्ममा विद्यालयहरूको व्यवस्था नभएका कारणले छोरीहरूलाई टाढाटाढा गुरुकुलमा पठाउनुभन्दा घरमा नै शिक्षा दिने परम्परा बसिसकेको थियो । तर त्यसपछि छोरीको रजश्वला नहुँदै विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने धारणाको विकास भई नारीशिक्षामा ठूलो हास आउन पुग्यो । यस क्रममा ईसाको आठौँ शताब्दीसम्ममा भारतवर्षमा पुरुषको साक्षरतादर ३० प्रतिशत हुँदा नारीसाक्षरता दरचाहिँ १० प्रतिशतमा झरीसकेको तथ्याङ्क अल्टेकरले दिएका छन् (Altekar, 1957) ।

हिन्दूहरूले नारीधनसम्बन्धी व्यवस्था गरेर नारीको अवस्था आर्थिक रूपमा अझ मजबूत बनाएको पाइन्छ । यसमा नारी अंशधन बाहेक दाइजो, पेवा र उपहारसमेतलाई नारीधन भनिएको छ । हिन्दूहरूले राक्षस र पैशाचजस्ता विवाहलाई अमान्य ठहर गरी नारीलाई मर्यादित बनाउने प्रयास गरेका थिए । त्यस्तै कुनै पतिले पत्नीसँगको

सम्बन्ध विस्थापित गर्न निश्चित कारणबाहेक नपाउने अवधारणालाई पनि नारीको मानमर्यादा कै कारण मानिन्छ ।

हिन्दू चिन्तकहरूले नारीलाई मर्यादित र सम्मानित बनाउने अनेक प्रकारका नीतिनियमहरू प्रतिपादन गरेका भए पनि ऐतिहासिक युगमा राजामहाराजाहरूको सौख र शानका कारणले नारीहरूको मर्यादामा ठेस पुऱ्याउन लाग्यो । यही सानका कारण समाजमा बहुविवाहप्रथा सुरुभएकाले नारीहरूको अवस्था दिनहुँ नाजुक हुँदैगयो । यसैका कारणले हिन्दूविवाहका अवसरमा गरिने सङ्कल्पहरूसमेत निरर्थक बन्नपुगे । बालविवाहको प्रचलनले नारीहरू निरक्षर बन्न पुगे भने ईसाको बाह्रौँ शताब्दीदेखि नारीहरूमा पर्दाप्रथासमेत सुरुभयो (मिश्र, १९७४) । यसपछि चाहिँ नारीहरू निरन्तर रूपमा अपहेलित, उत्पिडित र दासीका रूपमा रहन पुगेका हुन् ।

हिन्दूसमाजमा नारीको अवस्था विश्लेषण गर्दा तत्कालको पारपाचुके व्यवस्थालाई पनि ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्यतया पति र पत्नीको सम्बन्ध विशेष संस्कारबाट स्थापित गरिनेहुँदा हिन्दूहरूको पतिपत्नीको सम्बन्ध स्थायी रहने र सम्बन्ध बीचछेद हुन नसक्ने धारणा उनीहरूमा थियो । मनुस्मृति तथा अन्य केही स्मृतिहरूमा पनि पति हराएमा, मरेमा तथा सन्यासी, नपुंसक र पतित भएमा सम्बन्ध बीचछेद हुने तथा नारीले पुनर्विवाह गर्न पाउने नियम दिइएको छ । पति हराएको खण्डमा चाहिँ ब्राह्मण, क्षेत्री र वैश्यहरूमा पत्नीले ४, ३ र २ वर्षसम्म पर्खिएर त्यसपछि पुनर्विवाह गर्नसक्ने नियम मनुस्मृतिमा दिइएको छ । तर सन्तान भएकी नारीका लागि चाहिँ यो समयावधि दोब्बर हुने उल्लेख पाइन्छ । केटा र केटीमा गम्भीर दोष भएको र लुकाएर विवाह गराएको अवस्थामा पनि त्यस्तो विवाह बीचछेद हुनसक्ने धारणा मनुस्मृतिमा नै पाइन्छ ।

सती प्रथा नारीहरूको अवस्था नाजुक बनाउने एउटा अर्को कारण थियो । सामान्यतया जीवनका आवश्यकताहरू मृत्यु पर्यन्त या अर्को जीवनमा पनि आवश्यक हुने सोच विकसित हुँदै जाँदा भारतवर्षमा सतीप्रथाको सुरुवात भएको हो । यसै क्रममा कुनै व्यक्तिको मृत्यु हुँदा उसका पत्नी, घोडा, धनुवाण, तरवार, नोकर आदिका साथै उनका प्रिय वस्तुहरू दाहसंस्कारका समयमा उसका चितामाथि राख्न लागियो । तर आर्यहरूमा ऋग्वैदिक कालसम्म सतिप्रथा प्रचलनमा भएको उदाहरण पाइँदैन । अथर्ववेदमा भने एकजना नारी आफ्नो पतिसँग सती जान तत्पर भएकोमा उसका देवर र नातागोताका मानिसहरूले मर्नेसँग जानुभन्दा बाच्नेसँग बसेर सुखभोग गरि भनी उनलाई सम्झाएको विवरण पाइने हुँदा तत्काल सतीप्रथा हिन्दूहरूमा परिचित भए पनि त्यसप्रति हिन्दूहरूको चासो नरहेको बुझ्न सकिन्छ । त्यसबेलासम्म अल्पसङ्ख्यामा भारत प्रवेश गरेका आर्यहरूलाई वंशवृद्धिको आवश्यकता रहेकाले उनीहरूले सतीप्रथाप्रति चासो देखाएका थिएनन् । उल्टै उनीहरूले नियोग, पुनर्विवाह र विधवाविवाहबाट वंशविस्तारमा जोड दिएका थिए । ईसापूर्व ३०० सम्ममा लेखिएका ब्राह्मण र स्मृति ग्रन्थहरूमा सतीप्रथाको उल्लेख नपाइने हुनाले हिन्दूहरूमा यसको प्रभाव त्यस पछिमात्र परेको मान्न सकिन्छ । रामायण र महाभारतका पात्रहरूका विधुवासमेत सती गएका उदाहरण नपाइने हुँदा ती ग्रन्थहरू रचना गरेताका सतीप्रथा हिन्दूहरूमा प्रचलित नरहेको बुझ्न सकिन्छ । यता रावणले राम मरेको कुरा मायाद्वारा देखाउँदा सीता तथा वेदवतीकी आमा सती जान तत्पर रहेका रामायणका उदाहरणचाहिँ यस ग्रन्थमा धेरै पछिमात्र थप गरिएको मान्न सकिन्छ ।

हिन्दूहरूमा ईसाको चौथो शताब्दीपछि चाहिँ सतीप्रथा अत्यधिक रूपमा विकास भएर गयो । ईसाको एघारौँ शताब्दीसम्म यो प्रथा उत्तर भारतको सम्पूर्ण भूभागमा फुटाइसकेको देखिन्छ । मध्यकालभर सतीजान स्वयम् इच्छुक र बाध्य गरिएका गरी जम्मा दुई प्रकारका सतीहरू देखा पर्दछन् । यसले गर्दा नारीहरू ज्यादै उत्पिडित

बनेका पाइन्छन् । तर कालान्तरमा यस प्रथालाई अमान्य घोषित गरियो र सतीप्रथा समाजबाट निर्मूल पारियो । यसरी के देखिन्छ भने हिन्दूधर्मशास्त्रहरूको सूक्ष्म अध्ययनबाट हिन्दूहरूमा नारीको अवस्था र उनीप्रतिको दृष्टिकोण अलगअलग रूपमा तथा दोहोरो मापदण्डका साथ प्रस्तुत गरिएको छ । हिन्दूहरूमा समयको अन्तरालमा नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा युगैपिच्छे अन्तर आउँदै गयो । तर यति भए पनि उनलाई शुद्ध, देवतासमान र सत्यको पक्षपाती चरित्रवालाका रूपमा प्रस्तुत गर्ने परिपाटीले पनि निरन्तरता पाइने रह्यो । उनलाई चरित्रमा र निर्णयशक्तिमा सामान्य रूपमा कमजोर भएको मान्यता राखिएको भए पनि घरकी रानीका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । पारिवारिक कार्यमा पुरुषका तुलनामा कम स्वतन्त्रता दिइएको भए पनि उनलाई परिवारका सदस्यहरूले सम्मान गर्नुपर्ने मान्यता रहेको छ । स्मृतिकारहरूले नारीको अवस्थासम्बन्धी विवरण दोहोरो मापदण्डमा दिएका भए पनि हिन्दूहरूमा नारीको अवस्था र नारीप्रतिको समाजको दृष्टिकोण सधैं एकैप्रकारको रहेको देखिँदैन । प्रारम्भमा नारीहरू ज्यादै शिक्षित र स्वतन्त्र थिए भने कालान्तरमा गएर यिनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा युगैपिच्छे अन्तर पर्दैगयो ।

सन्दर्भ सामग्री:

- काणे, पान्दुरङ्ग बामन. (१९९२). *धर्मशास्त्रका इतिहास भाग-२*. (अनु. अर्जुन चौवे कस्यप). लखनउ: उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।
- भा, उपेन्द्र. (१९८३). *मिथिलापुरीका अभिज्ञान*. भारत: माधवी विद्यामन्दिर वनकट्टा ।
- पाठक, पं. गणेशदत्त. (अनु). (१९८१). *मनुस्मृति*. वाराणसी: ठाकुर प्रसाद एण्ड सन्स ।
- मिश्र, जयशंकर.(१९६८). *ग्यारहवी शदीका भारत*. वाराणसी: विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- मिश्र, जयशंकर. (१९७४). *प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास*. पटना: विहार हिन्दीग्रन्थ एकेडेमी ।
- शर्मा, चन्द्रधर. (सम्पा.). (१९९४). *सतपथब्राह्मणम्*. काशी: अच्युत ग्रन्थमाला कार्यालय ।
- शास्त्री, कट्टी. श्रीनिवास. (सम्पा.). (१९८४) *वाल्मीकियरामायणम्*. दिल्ली: परिमल पब्लिकेशन ।
- शास्त्री, पी.पी.एस्. (सम्पा.).(१९३२). *महाभारतम् अनुसासन पर्वम्*. मद्रास: पी.पी.एस्. शास्त्री ।
- Altekar, A. S. (1957). *Education in Ancient India*. Varanasi: Nand kishor and brothers.
- Buhler, Georg. (Tr.). (1882). *The sacred laws of the Aryans as taught in the school of Vashishtha*. Oxford: The Clarendon.
- N. Chitanand, Iyer (Tr.). (1884). *Brihat Samhita of Varah Mihira*. Madura: South Indian press.
- Pandeya, Umesh Chandra. (Ed.). (1983). *The Bauudhayan Dharmasutra*. Varanasi: Chaukhamba sanskrit sansthan.
- Prabhu, P. N. H. (1998). *Hindu Social Organization*. Mumbai: Popular prakashan Pvt. Ltd. Reprint.